

KAPITOLA PRVNÍ

ÚVOD

... jak tenká je hranice mezi ušlechtilými zásadami
a úzkoprsou nesnášenlivostí, jak relativní jsou všechny společenské pořádky
a ideologie a jak nekonečné jsou útrapy, jež si lidé navzájem způsobují.

Jevgenija Ginzburgová, členka komunistické strany, zatčena v roce 1937¹

Počínaje létem roku 1936 zachvátila pracoviště a podniky po celém Sovětském svazu rostoucí vlna udávání. Sovětští občané - od výrobních továrních hal až po soukromé prostory nejvyšších vládnoucích činitelů - aktivně hledali vnitřní nepřátele mezi svými spolupracovníky, spolužáky, přáteli a kolegy. Po zavraždění prvního tajemníka leningradské stranické organizace S. M. Kirova v prosinci 1934 obvinili vedoucí představitelé komunistické strany bývalé členy opozice z účasti v teroristických spiknutích a zaměřili se na jejich zatýkání. Během dvou následujících let zatkli členové NKVD (Lidový komisariát vnitřních záležitostí) ohromnou řadu lidí, včetně někdejších stoupenců levice a pravice v komunistické straně, vedoucích pracovníků v průmyslu,

¹ Eugenia Semenovna Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, New York: Harcourt Brace Jovanovich 1967. (Česky: Jevgenija Semjonovna Ginzburgová, *Strmá cesta*, Praha: Odeon 1992.)

vojenských velitelů, kulturních činitelů, stranických a odborových funkcionářů a příslušníků všech sociálních a národnostních skupin, které považovali za eventuálně neloajální. Tažení proti teroristům, špiónům a průmyslovým sabotérům na sebe upoutalo pozornost veřejnosti, která se dychtivě a v hojné míře stala jeho hnací silou. Strana, odbory a další masové organizace pobízely své členy, aby v rámci společenských a profesionálních vazeb hledali skryté nepřátele v bytových domech, kolchozech, a dokonce uvnitř vlastních rodin. Hon měl za následek vlnu udávání, uvěznění a poprav.

J. V. Stalin a členové politbyra, přesvědčeni, že zahraniční a domácí nepřátelé představují pro sovětský stát nebezpečí, hon na nepřátele zahájili, podporovali a nakonec i zastavili. Ale ve chvíli, kdy hon - po sérii veřejně šířených propagandistických kampaní - započal, začal žít svým vlastním životem, a to s nevídanou dynamikou. Směs všeobecně rozšířeného smýšlení a strachu vytvářela chorobnou atmosféru. Ve chvíli, kdy obyčejní lidé vyslyšeli výzvu k bdělosti, vzrostly počty jejich spoluobčanů, kteří se stali obětmi zatýkání NKVD. V továrnách se hon na nepřátele stupňoval ruku v ruce se zatýkáním: úměrně s tím, jak přibývala udání, rostly i počty zatčených. Rodinní příslušníci, spolupracovníci, učitelé, šéfové mizeli ve vězení. Řečníci na masových shromážděních a dopisovatelé továrních a státních novin zatracovali špiony a teroristy, kteří ohrožovali zemi.

Vypadalo to, že zaměstnanci továren jsou kupodivu ochotni tuto myšlenku schvalovat tak dlouho, dokud zatýkání nepostihlo ty, které znali osobně. Když NKVD zatkl jejich příbuzné, přátele nebo spolupracovníky, byli hluboce otřeseni. Je možné, aby tito blízcí přátelé a známí byli opravdu skrytí nepřátelé? Uprostřed tohoto celostátního běsnění kvůli teroristům a špiónům byli občané zatýkáním důvěrných přátel a rodinných příslušníků vyčleňováni a zostuzováni. Mnozí z těch, kteří se původně nechali státem přesvědčit, že teroristé operují v průmyslových, vojenských a státních institucích, začali chápat, že objektem zatýkání se může stát *kdokoli*. Tento duševní posun, od důvěry v agitaci státu ke strachu, že se stanou jejím terčem, začal být u lidí patrný z jejich vnějškového chování. Rostoucí obava z osobní zranitelnosti způsobovala všudypřítomnou nedůvěru vůči ostatním. Lidé si vypěstovali zvrácené, často agresivní taktiky sebeobrany. Chorobná atmosféra

pronikala dokonce i do nejdůvěrnějších a nejosobnějších vztahů. Nikdo v Sovětském svazu nezůstal politickou kulturou těchto let nedotčen či nepoznamenan. To, co začalo jako státem sponzorovaná válka proti terorismu, přerostlo do vše prostupující tyranie.

Tato kniha se zabývá proměnou politické kultury na základě jedinečného souboru pramenů Ústředního moskevského archivu sociálně-politické historie (Nyní RGASPI, Ruský státní archiv sociálně-politických dějin, pozn. překl.); těsnopisných záznamů schůzí komunistické strany, které se konaly v moskevských továrnách v průběhu let 1934 až 1939. Tyto zprávy nám, společně s podnikovým denním tiskem, umožňují do detailů prozkoumat, co se tehdy v továrnách dělo, zmapovat šíření teroru skrze jednání určitých osob a dát si dohromady, co kdo komu udělal. Továrny, jichž se zprávy týkají, zastupovaly jak těžký, tak lehký průmysl: továrna Dynamo, kde se vyráběly elektrické lokomotivy a stroje; ocelárny Serp i molot; textilní závod Trjochgornaja manufaktura; strojírenský závod Krasnyj proletarij a lihovar Likerno-vodočnyj zavod.² Stenografické záznamy, doslovné zápisy ze stranických schůzí, nám podávají svědectví o tom, jak se teror šířil na místní úrovni. Odposlouchávání, dá-li se tomu tak říct, se na uzavřených jednáních odehrávalo již před více než sedmdesáti lety.³ Záznamy nám tak umožňují, abychom jednotlivé členy strany a další zaměstnance továren sledovali v průběhu času, dozvídali se o jejich zázemí a tajnostech, sledovali jejich kontakty se spolupracovníky - abychom byli svědky velkého dramatu prostupujícího do nejdůvěrnějších mezilidských vztahů. Na rozdíl od vzpomínek na teror, které rekonstruuji minulost na základě zkušenosti zachované v paměti jednotlivce, nejčastěji oběti, zachycují stenografické záznamy počínání obětí, aktérů i pachatelů v reálném či přítomném čase. Ve srovnání s deníky tak představují mnohočetné pohledy, nezkreslené subjektivní perspektivou jednotlivce. Další archivní a zveřejněné prameny o událostech na státní, regionální a městské úrovni nám pomáhají

² Stát pokládal podniky Dynamo, Serp i molot a Krasnyj proletarij za „přední“ továrny, jež měly pro industrializační snahy mimořádný význam. Viz *Istorija rabočich Moskvj 1917-45 g.*, Moskva: Izdatelstvo Nauka 1983, str. 425.

³ Stenograf, přítomný na schůzích výborů strany a základních stranických organizací, vyhotovoval doslovné přepisy. Tento postup se dodržoval od dvacátých let. Viz Igal Halfin, *Intimate Enemies: Demonizing the Bolshevik Opposition, 1918-1928*, Pittsburg: University of Pittsburg Press 2007, str. 29.

zasadit mikroprostředí továren do širších politických souvislostí a sledovat dynamické působení mezi rozkazy shora a aktivitami a ohlasy zdola. Tuto knihu je možné číst samostatně nebo jako doplňující svazek k mé knize *Terror and Democracy in the Age of Stalin: The Social Dynamics of Repression* (Cambridge University Press 2007). Zatímco předěšlý svazek se zaměřoval na problémy a napětí v průmyslu, mocenské boje v odborech a odezvu ze strany pracujících, nyní předkládaná kniha zkoumá osobní vztahy a chování jednotlivců v rámci všudypřítomné politické atmosféry „honu na nepřítele“.

Studium chování jednotlivců v prostředí továren vyvolává fascinující otázky ohledně účasti obyčejných lidí na tomto teroru. Mnozí historici tvrdili, že teror byl výhradně aktem vedeným shora dolů, který zahájil i organizoval Stalin s cílem zlikvidovat jakékoli ohrožení, ať potenciální, nebo skutečné, jeho osobní nadvlády nad stranou a státem. Tento názor má zastánce jak na pravém, tak na levém křídle politického spektra. Na pravici byl vyjádřen interpretací pojmu „totalitarismus“ v období studené války, popisující systém absolutní politické kontroly, jenž údajně charakterizoval jak nacistické Německo, tak Sovětský svaz.⁴ Historici na levici, sympatizující se socialismem, kromě jiných i trockisté, měli sklon vyzdvihovat Stalinovu posedlost zbavovat se opozičníků, kteří uskutečňovali alternativní, demokratickou cestu k socialismu, jež

zpochybňovala jeho nadvládu.⁵ Badatelé zaměřující se na státní moc v širším, celoevropském kontextu později začali revidovat konstrukci totalitarismu na základě archivních materiálů, které poukázaly na Stalinovu význačnou úlohu v rámci teroru a na příkazy politbyra k masovému zatýkání příslušníků speciálních sociálních a národnostních skupin. Podle tohoto úsudku bylo potlačování formou brutálního sociálního inženýrství zaměřené na odstranění těch osob a skupin, jež nezapadaly do ideologicky konstruovaného socialistického společenství.⁶

Další historici, kteří se zabývají spíše sociálními, institucionálními a hospodářskými dějinami, odmítají primát všeprostopující ideologie a místo toho zobrazují vnitřní dynamiku moci vyznačující se bezradností, bojem o pozice, názorovými rozdíly a zapojením veřejnosti. Namísto Stalinova osobního úsilí s cílem získání „absolutní moci“ zdůrazňují podíl nejistoty, chaosu a mnohostranného napětí ve společnosti na stupňujícím se teroru. Tím, že se ve svém bádání zaměřují na konflikty uvnitř průmyslových podniků, vědeckých ústavů, zemědělských družstev, vojenských jednotek a stranických organizací, tito autoři poukazují na to, že ke Stalinově likvidačnímu násilí mohla přispět i řada dalších faktorů.⁷ Mnozí historici dávají teror do širších souvislostí sociálních

⁵ Roy Medvedev, *Let History Judge. The Origins and Consequences of Stalinism*, New York: Columbia University Press 1989; Vadim Zakharovich Rogovin, *Stalin's Terror of 1937-1938: Political Genocide in the USSR*, Oak Park, Mich.: Mehring Books 2009.

⁶ Amir Weiner (ed.), *Landscaping the Human Garden. The Twentieth-Century Population Management in Comparative Framework*, Paolo Alto, Calif.: Stanford University Press 2003; Hiroaki Kuromiya, *Freedom and Terror in Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s*, New York: Cambridge University Press 1998; *The Voices of the Dead: Stalin's Great Terror in the 1930s*, New Haven, Conn.: Yale University Press 2007; Peter Holquist, *Information Is the Alpha and Omega of Our Work: Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Perspective*, *Journal of modern History*, roč. 69, č. 3, 1977, str. 415-50; David Hoffman, *Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917-1941*, Ithaca, N. Y.: Cornell University Press 2003; David Hoffman, Yanni Kotsonis (ed.), *Russian Modernity: Politics, Knowledge, Practises*, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan 2000; Paul Hagenloh, *Stalin's Police: Public Order and Mass Repression in the USSR, 1926-1941*, Baltimore: Johns Hopkins University Press 2009; Golfo Alexopoulos, *Stalin's Outcasts. Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926-1936*, Ithaca, N. Y.: Cornell University Press 2003.

⁷ K těm patří William J. Chase, *Enemies within the Gates?: The Comintern and the Stalinist Repression, 1934-1939*, New Haven, Conn.: Yale University Press 2001; Sheila Fitzpatrick, *Workers against Bosses: The Impact of the Great Purges on Labor-Management Relations*, in: Lewis H. Siegelbaum, Ronald Grigor Suny (ed.), *Making Workers Soviet: Power, Class, and Identity*, Ithaca, N. Y.: Cornell University Press 1994, str. 311-40; Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, New York: Oxford University Press 1994; J. Arch Getty, *Origins of the Great Purges: The Soviet*

⁴ Přídavné jméno „totalitní“ se poprvé objevilo ve dvacátých letech s odkazem na italský fašismus, pak, v pozdních čtyřicátých letech, bylo používáno k popisu německého fašismu a výraznou oblibu získalo především během studené války. Stoupenci tohoto pojmu, kteří se zaměřovali na politický systém a vyhýbali se analýze třídního systému, ale nenabídli téměř žádná kritéria k odlišení fašismu a socialismu. Viz Michael Geyer, Introduction: After Totalitarianism - Stalinism and Nazism Compared, in: Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick (ed.), *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*, New York: Cambridge University Press 2009, str. 1-37 (české vyd.: *Za obzor totalitarismu, Srovnání stalinismu a nacismu*, Praha: Academia 2012); Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt Brace Jovanovich 1968 (české vyd.: *Původ totalitarismu*, Praha: Oikoyomenh 1996); Robert Conquest, *The Great Terror: A Reassessment*, New York: Oxford University Press 1990; Richard Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, New York: Alfred A. Knopf 1994; Martin Malia, *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia: 1917-1991*, New York: Free Press 1994; Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin, *The Black Book of Communism. Crimes, Terror, Repression*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1999; Alexandr Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago 1918-1956: An Experiment in Literary Investigation*, New York: Harper & Row 1973 (české vyd.: Alexandr Solženicyn, *Souostroví Gulag*, Praha: OK Centrum 1990).

dějin třicátých let a boje státu proti pevně zakořeněným, sociálním, třídním a regionálním zájmům.⁸ Nové práce také kladou teror do kontextu delší historie sovětského dozoru nad určitými společenskými skupinami, počínaje vyháněním, zatýkáním a popravami kulaků a jiných venkovských, domněle protistátních skupin během kolektivizační kampaně v letech 1929–1930. Po zavedení vnitřních pasů v roce 1932 prováděla policie v městských oblastech hromadné razie a shromažďovala nezaměstnané a vykořeněné obyvatele, kriminální živly a lidi na okraji společnosti, nad nimiž vynášely tresty tzv. trojky, komise složené z vysokých funkcionářů strany a příslušníků NKVD, fungující mimo oficiální soudní systém. Hromadná zatýkání, nepřítomnost konkrétních obvinění a mimosoudní rozsudky se staly modelem pro následná zatýkání určených sociálních a národnostních skupin v letech 1937–1938.⁹

Communist Party Reconsidered, 1933–1938, New York: Cambridge University Press 1985; J. Arch Getty, *State and Society under Stalin: Constitutions and Elections in the 1930s*, *Slavic Review*, roč. 50, čís. 1, 1991; J. Arch Getty, Oleg V. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, New Haven, Conn.: Yale University Press 1999; J. Arch Getty, Roberta T. Manning (ed.), *Stalinists Terror: New Perspectives*, New York: Cambridge University Press 1993; Roberta T. Manning, *Government in the Soviet Countryside in the Stalinist Thirties: The Case of Belyi Raion in 1937*, *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, čís. 301, 1984; E. A. Rees (ed.), *Centre-Local Relations in the Stalinist State, 1928–1941*, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan 2002; Gábor Rittersporn, *Stalinist Simplifications and the Soviet Complications: Social Tensions and Political Conflicts in the USSR, 1933–1953*, Reading, U. K.: Harwood 1991; Asif Siddiqi, *The Rocket's Red Glare. Technology, Conflict, and Terror in the Soviet Union*, *Technology and Culture*, roč. 44, čís. 3, červenec 2003; Peter H. Solomon Jr., *Soviet Criminal Justice under Stalin*, New York: Cambridge University Press 1996; Robert W. Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934–1941*, New Haven, Conn.: Yale University Press 1996; Robert W. Thurston, *Reassessing the History of Soviet Workers: Opportunities to Critique and Participate in Decision-Making*, in: Stephen White (ed.), *New Directions in Soviet History*, New York: Cambridge University Press 1992.

⁸ Wendy Z. Goldmann, *Terror and Democracy in the Age of Stalin: The Social Dynamics of Repression*, New York: Cambridge University Press 2007; James R. Harris, *The Great Urals: Regionalism and the Evolution of the Soviet System*, Ithaca, N. Y.: Cornell University Press 1999; David Priestland, *Stalinism and the Politics of Mobilization: Ideas, Power and Terror in Inter-War Russia*, New York: Oxford University Press 2007.

⁹ Lynne Viola, V. P. Danilov, N. A. Invitskij, Denis Kozlov, *The War against the Peasantry, 1927–1930: The Tragedy of the Soviet Countryside*, New Haven, Conn.: Yale University Press 2005; Lynne Viola, *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements*, New York: Oxford University Press 2007; Lynne Viola, *The Role of the OGPU in Dekulakization, Mass Deportations, and Special Resettlement in 1930*, *The Carl Beck papers in Russian and East European Studies*, čís. 1406, leden 2000. K historii sovětského policejního dozoru viz P. Hagenloh, *Stalin's police*; David R. Shearer, *Policing Stalin's Socialism: Repression and Social Order in the Soviet Union, 1924–1953*, New Haven, Conn.: Yale University Press 2009.

Jen několik historiků obrací svůj pohled na jednotlivce. Na základě deníků, rozhovorů a dalších zdrojů zkoumají „sovětské já“ a míru, v níž se sovětští občané vnitřně ztotožnili s názory vůdců a ideály nové socialistické společnosti.¹⁰

Tyto novátorské práce, jež zkoumají celou řadu relevantních faktorů od příkazů politbyra až ke společenským a institucionálním tlakům na osobní stanoviska, musí teprve vyústit do nového paradigmatu. Nedávná zjištění podnítila nové diskuse o příčinách teroru, skutečných rozhodovacích procesech a konkrétních identitách obětí. Někteří historikové nyní zastávají názor, že hlavním podnětem k odstranění možných neloajálních skupin byla hrozba války, jež zdánlivě ospravedlnila preventivní očistu od případné „páté kolony“.¹¹ Jiní namítají, že teror byl ve skutečnosti staršího data než Hitlerovo ovládnutí východní Evropy a že s jeho propuknutím ani s ukončením nesouvisejí žádné významné mezinárodní události té doby.¹² Jiní vyzdvihují domácí faktory, především tlak vyvíjený oblastními stranickými představiteli na provedení čistek na jejich území během přípravy na nadcházející tajné volby do sovětů, v nichž bylo poprvé možné volit mezi více kandidáty. Historici se také liší v názoru na rozsah zvolených kroků: někteří prohlašují, že masové zásahy byly naplánovány předem, zatímco jiní zastávají názor, že akce byly prováděny pouze v odezvě na žádosti ze strany oblastních stranických

¹⁰ Anna Krylova, *The Tenacious Liberal Subject in Soviet Studies*, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, zima 2000; Natalija Korenevskaja, Veronique Garros, Thomas Lahusen (ed.), *Intimacy and Terror: Soviet Diaries of the 1930's*, New York: New Press 1995; Jochen Hellbeck, *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 2006; I. Halfin, *Intimate Enemies*; I. Halfin, *Stalinist Confessions: Messianism and Terror at the Leningrad Communist University*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press 2009; Orlando Figes, *The Whisperers: Private life in Stalin's Russia*, New York: Metropolitan Books 2007 (české vyd.: Šeptem: Soukromý život ve Stalinově Rusku, Praha, Plzeň: Ševčík, Beta-Dobrovský 2009).

¹¹ Tuto myšlenku jako první uvedl V. M. Molotov v: *Molotov remembers: Inside Kremlin Politics, Conversations with Felix Chuev*, Chicago: Ivan R. Dee 1993. Dále pak Oleg Khlevniuk, *The Objectives of the Great Terror, 1937–38*, in: Julian Cooper, Maureen Perrie, E. A. Rees (ed.), *Soviet History, 1917–53: Essays in Honour of R. W. Davies*, Basingstoke, Hampshire: St. Martin's Press 1995, str. 172–74; D. R. Shearer, *Policing Stalin's Socialism*, str. 314–15.

¹² Marc Junge, Bernd Bonwetsch, „Everywhere, Nothing but Enemies“ „War Threat“ and the great Murder of the Little People in the Soviet Union 1937 to 1938, nepublikovaná přednáška na Terror Conference, University of Leeds, Leeds, U. K., srpen 2010.

funkcionářů.¹³ Konečně se historikové též neshodují v pohledu na oběti teroru. Někteří nyní tvrdí, že to většinou nebyli členové manažerských elit, straníci a někdejší opozičníci, kteří byli v dřívějších pracích tak zdůrazňováni, nýbrž spíše lidé zbavení práv a majetku, kriminální živly a některé národnostní skupiny. Předpokládají, že teror byl vyvrcholením řízeného policejního tažení proti nepolitickému obyvatelstvu, stojícímu na okraji společnosti. Jiní stále trvají na nadřazenosti politických zájmů. Diskuse je dále komplikována skutečností, že jednotlivé oběti často nenáležely ke skupině, v rámci jejíž perzekuce byly zatčeny. Identita celé řady obviněných byla navíc mnohvrstevnatá, takže se nedají jednoznačně přiřadit k žádné kategorii. Některé skupiny přistěhovalců zatčených v rámci akcí proti určitým národnostním skupinám tak například vykazovaly vysoké procento komunistů a socialistů. Ačkoli byly tyto osoby zatčeny jako členové národnostních skupin, jejich odstranění mělo obrovský politický dopad na mezinárodní komunistické hnutí. Při hledání spouštěcích a formujících motivů teroru se historici stále snaží porozumět, do jaké míry s jednotlivými vlnami násilí souvisely policejní metody, politická a sociální nestabilita a mezinárodní situace. A dosud se velmi rozcházejí v názoru i na nejzásadnější otázky, jež se týkají motivací vůdčích představitelů a role, již během teroru sehrála masová účast obyvatelstva, a dynamiky moci.

Vytváření nepřítelů se spíše než na vrcholnou politiku sledovaného období soustřeďuje na chování obyčejných lidí v továrnách. Pokouší se ozřejmit - skrze důkladné zkoumání mluvy a chování - jak lidé reagovali na teror, jak se chovali jeden k druhému a jak se snažili chránit sebe i své rodiny. Zaměřuje se jak na chování jednotlivců, tak skupin v kontextu příkazů a kampaní přicházejících shora. Podnikové noviny a stenografické záznamy odhalují vystrašené a nesebekritické lidské bytosti, jež pocitovaly zoufalou potřebu pranýřovat a udávat jiné. Odhalují jednotlivce, kteří, ve snaze chránit sami sebe ve chvíli, kdy jsou někým obviněni, agresivně osočují další lidi kolem sebe. Prameny též představují různé, ale konec konců omezené způsoby, jimiž se mnozí lidé během

¹³ D. R. Shearer, *Policing Stalin's Socialism*, str. 322-34; P. Hagenloh, *Stalin's Police*, str. 232-51; J. Arch Getty, *State and Society under Stalin: Constitutions and Elections in the 1930s*, *Slavic Review*, sv. 50, čís. 1, 1991; J. Arch Getty, "Excesses Are Not Permitted": Mass Terror and Stalinist Governance in the Late 1930s, *Russian Review*, sv. 61, leden 2002, str. 113-38.

nepřehledného a rizikového období pokoušeli pomoci jiným. Stenografické záznamy a další archivní materiály umožňují rekonstruovat mikrohistorii teroru, odhalit politickou kulturu, jednání a ohlasy běžných občanů a jejich roli při vytváření teroru. Jednotliví pachatelé, účastníci a oběti se v prepisech a záznamech ze stranických schůzí a dílenských a celopodnikových shromáždění představují velmi barvitě. Postupně můžeme sledovat, jak členové strany útočí, „odhalují“ a vylučují své druhy, aby se hned nato stali sami oběťmi. Prameny obnažují jednotlivé strategie obrany a přežití a zároveň účinek těchto strategií na širší skupinu. Umožňují nám rozplétat a splétat síť vzájemných udání a sledovat, jak se teror šířil na místní úrovni. Díky bedlivému a trpělivému zkoumání prameny vynášejí na světlo tajemství, jež členové strany skrývají, osobní volby a činy, které vytvářely teror na každém pracovišti.

Ti, kteří ožívají na těchto stránkách, nebyli nijak známí; nebyli to proslulí intelektuálové, straničtí vůdci, spisovatelé nebo revolucionáři. Byli to dělníci, dílenští předáci, straničtí organizátoři, regionální funkcionáři, inženýři a manažeři. Většina z nich, ale ne všichni, byli členy strany. Jejich jména znali pouze jejich spolupracovníci, rodiny a přátelé. Nevedli si deníky a nezanechali žádné záznamy o svých názorech nebo zkušenostech. Mnohé jejich vnitřní myšlenkové pochody a motivace zůstávají nejasné. Záznamy o jejich jednání a o tom, co je postihlo, však objasňují masovou politickou kulturu, jež by se jinak zdála být neprůhledná. Individuální loajality, náklonnosti a citové vazby se proplétaly s ústředními nařízeními a agitací a společně utvářely podobu útlu, který nazýváme „velkým terorem“. Jejich příběhy, velmi osobní a přitom všeobecně sdílené, odkrývají lidskou tvář udavačů i obviněných.

Stranické organizace v továrnách, tak jako na všech pracovištích a v podnicích, reprezentují celé spektrum zaměstnanců - od ředitele k dělníkům. Ale ani vedení továren - ředitelé, manažeři, inženýři, dílenští předáci a straničtí funkcionáři, přestože jejich členové byli často cílem útoku - mohla být jen stěží považována za elitu v dnešním slova smyslu. Většina vedoucích činitelů továren, které vynesla do vrcholných pozic horečná snaha o finanční a společenský vzestup, popoháněný sovětskou industrializací, byla na počátku desetiletí řadovými dělníky; jen málo z nich se mohlo pyšnit jakýmkoli vzděláním kromě krátkého, úzce zaměřeného technického či politického školení. Pocházeli

z rolnických nebo dělnických rodin, měli příbuzné v továrnách a v kolchozech a stále byli s touto nízkou společenskou úrovní spjati. Strana aktivně hledala členy mezi lidmi ze skromných poměrů. Ve třicátých letech byli nicméně její členové skrze rodinné vztahy převážně úzce spjati s vrstvami dělníků a zemědělců, dvěma největšími skupinami sovětské společnosti – i když byli pravděpodobně politicky uvědomilejší a ctižádostivější než „průměrní“ občané. Na místní úrovni byly zkušenosti stranických funkcionářů pevně spjaty s podobnými zkušenostmi dalších, obyčejných lidí. Když byl vyloučen či zatčen člen strany, rodinu, která musela tuto ránu vstřebat, tvořili obyčejní, běžní lidé. A ačkoli strana byla nepochybně ohniskem represí, vlny otřesů se viditelně šířily a zasáhly – skrze těsné vazby mezi členy strany a vrstvami, z nichž pocházeli, – celou sovětskou společnost.

Většina historiků se shoduje, že politický teror začal v prosinci 1934 zavražděním S. M. Kirova, zesílil a zrychlil, když se stal v listopadu 1936 šéfem NKVD Nikolaj I. Ježov, a skončil s jeho odstraněním v listopadu 1938. Zatýkání a popravy dosáhly vrcholu mezi léty 1936 a 1938 během Ježovova služebního období – etapy, známé v ruštině jako „ježovština“ nebo „Ježovova éra“. V letech 1937 a 1938 bylo za politické i nepolitické zločiny uvězněno přibližně dva a půl milionu lidí. Za většinu zatčených – úhrnem 1 605 382, z nichž 1 372 382 jedinci byli obviněni za kontrarevoluční přečiny – zodpovídal NKVD. Celkem byly obviněny 1 344 923 osoby a 681 692 až 683 000 lidí bylo zlikvidováno.¹⁴ Mezi význačnější oběti patřili straničtí a vojenští funkcionáři, ředitelé a další vrcholní představitelé průmyslu, někdejší opozičníci a příslušníci kulturní elity. Proporcčně však mezi ně patřil mnohem větší podíl jedinců, kteří byli vykořeneáni a zbaveni občanských práv, zahraniční komunisté a příslušníci rozličných národnostních skupin – ti všichni byli zatčeni v rámci „masových a národnostních operací“. V létě 1937

¹⁴ Někteří z obviněných možná byli zatčeni již před rokem 1937. J. Arch Getty, Gábor Ritter-sporn, Viktor Zemskov, *Victims of the Soviet Penal System in the Pre-War Years: A first Approach on the Basis of Archival Evidence*, *American historical Review*, sv. 98, čís. 4, říjen 1993, str. 1022–24. Podle údajů Centrálného archiva Federalnoj služby bezopasnosti Rossijskoj Federacii (CA FSB), f. 80s, i. 1, str. 80, a s odvoláním na V. N. Chaustova, V. P. Naumova a N. S. Plotnikova (ed.), *Lubjanka. Stalin i glavnoje upravlenije gosbezopasnosti NKVD, 1937–8. Dokumenty*, Moskva: Izdatel'stvo Matěrik 2004, str. 659–60, zatkl v letech 1937–38 NKVD 1 575 259 osob.

politbyro vydalo tajné pokyny pro oblastní útvary NKVD k účinnějšímu postupu při masovém zatýkání skupin údajně ohrožujících sovětskou bezpečnost. „Nařízení 00447“ z července 1937 stanovilo cílové počty uvězněných a popravených kriminálních recidivistů, vesnických duchovních, aktivních věřících, bývalých kulaků, tzv. lišenců (aristokratů, průmyslníků a jiných, kteří byli zbaveni volebních práv) a dalších domnělých „nepřátelských živlů“. Následovalo „Nařízení 00485“, jež vedlo k masovému zátahu na příslušníky polské národnosti, a „Nařízení 00486“, které vyžadovalo zatýkání manželek mužů obviněných z kontrarevolučních zločinů. Dodatečná nařízení se zaměřovala na údajné zvědy z Německa, Rumunska, Finska, Litvy a dalších zemí. Mnohé z těchto „národnostních“ obětí byli komunisté a levicoví uprchlíci před fašistickými a jinými represivními režimy. Lidé odstranění během těchto masových a národnostních operací tvořili v těchto letech největší podíl mezi těmi, kteří byli zatčeni a následně zlikvidováni.¹⁵

Příkazy k těmto akcím však navzdory vytčeným záměrům chytily do sítí i mnoho obětí, které do vymezených skupin přímo nenáležely a které s příslušnými kategoriemi, v jejichž rámci byly postiženy, často neměly vůbec žádné vazby ani spojitost. Například na dělníky jako takové nebyly masové a národnostní operace nikdy výslovně zaměřeny, přesto se mnozí ocitli ve vězení. Zástupce komisaře NKVD M. I. Frinovskij v březnu 1938 psal vedoucímu sverdlovské oblastní pobočky NKVD D. M. Dmitrijevovi o plánované kvótě 10 024 zatčených v rámci národnostních operací ve Sverdlovské oblasti. Frinovskij v dopise bez skrupulí podotkl, že podle Dmitrijevových vlastních čísel, zatkl

¹⁵ K masovým a národnostním operacím viz Zapiska N. I. Frinovskogo v Politburo CK VKP (b) s Priloženijem operativnogo prikaza NVKD SSSR No. 00447, in: N. V. Chaustov a kol. (ed.), *Lubjanka*, str. 273–81; J. Arch Getty, „Excesses Are Not Permitted“; Paul R. Gregory, *Terror by Quota: State Security from Lenin to Stalin, An Archival Study*, New Haven, Conn.: Yale University Press 2009; P. Hagenloh, *Stalin's Police*, str. 227–87; Oleg Khlevniuk, *The Objectives of the Great Terror, 1937–1938*, in: J. Cooper et al. (ed.), *Soviet History*; Barry McLoughlin, Kevin McDermott, *Rethinking Stalinist Terror*, B. McLoughlin, *Mass Operation of the NKVD, 1937–9: A Survey*, Nikita Firsov, Arsenii Roginskii, *The “Polish Operation” of the NKVD, 1937–8*, David Shearer, *Social Disorder, Mass Repression and the NKVD during the 1930s*, in: B. McLoughlin, K. McDermott (ed.), *Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan 2003; D. R. Shearer, *Policing Stalin's Socialism*, str. 320–70; A. J. Vatlin, *Terror rajonnogo masštaba: „massovyje operacii“ NKVD v Kuncjevskom rajone Moskovskoj oblasti, 1937–8*, Moskva: Rosspen 2004.

4142 lidí v rámci akce proti Němcům, z nichž pouze 390 bylo skutečně Němců. Místo toho byla obrovská většina obětí - téměř 96 procent (3968 osob) - bývalí kulaci a jejich děti, z nichž 92 procent (3647 osob) nyní patřilo mezi dělníky. Podobně v zákroku proti Polákům Dmitrijev zatkł 4218 osob, z nichž, opět, pouze 390 bylo Poláků. I v tomto případě převážná většina těch, které dal Dmitrijev uvěznit jako „polské špiony“ - 91 procent (3798 osob) - byli bývalí kulaci a jejich děti, z nichž velká skupina - 93 procent (3552 osob) - nyní pracovala v dělnických profesích. Počty u dalších národnostních kategorií byly podobné.¹⁶ Z těchto čísel vyplývá, že populace sovětských dělníků, přinejmenším těch, kteří měli kulacký původ, byla národnostními operacemi tvrdě postižena. Teror byl tedy spletitý a mnohověrstevnatý fenomén: jeho oběti se vzájemně značně lišily, včetně širokého rejstříku politických názorů, společenského postavení, národnosti a povolání. Moskevské demonstrativní procesy, proces s průmyslovými sabotéry z uhelného dolu Kemerovo, dále masové a národnostní operace mířily na různé skupiny; a šokující počty „obyčejných“ lidí - dělníků a jejich dětí - byly pronásledovány přesto, že neodpovídaly specifickým skupinám, jejichž příslušníci měli být zatýkáni. NKVD zatýkal lidi pomocí soustředěných masových zátaů a teprve poté je rozděloval do různých kategorií, k nimž ovšem ve skutečnosti nenáleželi. Operační směrnice tak nutně neodrážely skutečnou sociální, politickou či národnostní příslušnost obětí. Široká veřejnost navíc o nařízeních, jež se vztahovala k hromadným a celostátním operacím, nebyla informována, lidé tudíž vnímali zatýkání jako součást nepřetržité veřejné kampaně proti skrytým teroristům, zvědům a záškodníkům.

Soudní procesy a státní agitace proti záškodnictví spustily v moskevských továrnách ohromnou vlnu udavačství. NKVD nesměl zatýkat místní členy strany bez předchozího svolení prvního tajemníka městského stranického výboru. Ten své rozhodnutí zakládal na různorodých činitelích, včetně informací uvedených v udání.¹⁷ Klíčovou roli v těchto případech hráli i redaktoři továrních tiskovin, kteří kritizovali dílenské předáky i ostatní zaměstnance jmenovitě a požadovali důkladné

¹⁶ N. V. Chaustov a kol. (ed.), *Lubjanka*, str. 659.

¹⁷ Za objasnění tohoto postupu jsem zavázán Vladimíru Chaustovovi, šéfovi fakulty historie dějin Akademie FSB.

prošetření různých obvinění. Každý den představil článek na titulní straně nového podezřelého, obvykle příslušníka manažerské elity, ředitele, dílenského předáka, stranického funkcionáře nebo technického specialistu, jenž zde byl pranýřován za pracovní či životní poměry. Stranické schůze, které se dříve věnovaly otázkám výroby, politickému vzdělávání a masovým organizacím, byly nyní výlučně vyhrazeny detailnímu zkoumání činnosti jednotlivých členů strany. Veřejná odhalení, obvinění, udání, vyšetřování, vyloučení a zatčení - to vše bylo propojeno do začarovaného kruhu. Každé nové zatčení uvedlo do pohybu vyšetřování příbuzných a známých obětí a každé nové vyšetřování vedlo k dalším zatčením. Hon na vnitřní nepřátele, vyvolaný stranickými směrnici a masovými agitacemi, brzy získal nový pohon - ten mu poskytly rozepré na pracovištích, obavy jednotlivců a vazby mezi různými skupinami. Miliony lidí aktivně spolupracovaly na vytváření a udržování této politické kultury teroru, stejně jako se miliony lidí staly jejími oběťmi. Jejimi protagonisty i oběťmi byli často titíž lidé.

V prostředí továren teror propojoval politické útoky na bývalé opozičníky se zatýkáním příslušníků společenských a národnostních skupin a s hromadnou účastí lidí v honu na nepřátele. Jeden historik upozorňuje na to, že „velký teror“ byl ve skutečnosti množstvím oddělených „terorů“, z nichž každý měl vlastní odlišnou historii a logiku.¹⁸ Následující stránky ale odhalí, že sovětští občané tyto složky teroru nepocítovali jako oddělené a samostatné. Nařízení, která například zahájila masové a národnostní operace, byla udržována v tajnosti. Mezi vězni v táborech neurčité zvěsti o hromadném zatýkání kolovaly, ale kromě malé skupinky vedoucích činitelů politbyra a funkcionářů NKVD, kteří vydávali a prováděli rozkazy, nikdo jiný o jejich existenci nevěděl. Ruské noviny je poprvé uveřejnily až v roce 1992.¹⁹

Tím, že se zaměříme na mikroprostředí továren, budeme moci pozorovat, jak se zatýkání, nařízení zahajující jednotlivé represivní akce a veřejná agitace vzájemně prolínaly a vytvářely teror na místní úrovni. Sovětští občané vnímali jeho různé etapy jako řadu po sobě jdoucích útoků. Členové strany pracovali bok po boku s cizinci, kteří

¹⁸ Sheila Fitzpatrick, *Varieties of Terror*, in: S. Fitzpatrick (ed.), *Stalinism: New Directions*, London and New York: Routledge 2000, str. 258.

¹⁹ P. Hagenloh, *Stalin's Police*, str. 1, 6.

se přistěhovali do Sovětského Svazu, aby žili v první socialistické zemi světa. Členy jedné rodiny mohli být oddaní komunisté, stejně tak jako bývalí opozičníci, někdejší kněží, příbuzní, kteří bojovali na straně bělo-gvardějců, dřívější obchodníci a rolníci, kteří byli posláni do vyhnanství během kolektivizace. Členové strany i další občané v žádostech o přijetí do zaměstnání či do škol a při pravidelném přezkoumávání členské základny často své společenské zázemí zatajovali.²⁰ Každá rodina byla tak či onak produktem dvou desetiletí bouřlivé sovětské historie; byla tudíž vystavena, často v rozličných aspektech, postupně přicházejícím vlnám útoků proti takzvaným nepřátelům státu.

Nepřehledné období s rozdílnými etapami, kampaněmi a kategoriemi obětí se nejen vzpírá jednoduché konceptualizaci, ale též nepodléhá všeobecně platnému označení. Stručně řečeno, historici se dokonce ani nemohou dohodnout, jak toto období pojmenovat, a místo toho používají rozličná metonyma či řečnické obraty složené z jednotlivých znaků, které s věcí souvisí. Sovětští čelní straničtí představitelé v té době nazývali tyto události „velkou očistou“.²¹ Později se vžil zkrácený název „1937“ - označoval rok, kdy vyvrcholily masové kampaně, zatýkání a popravy. Rusové často označují období vymezené periodou úřadování Nikolaje Ježova jako šéfa NKVD jako „ježovštinu“ či „Ježovovu éru“. Po odhalení „masových a národnostních operací“ začali mnozí historici období nazývat „masovým útlakem“. Jeden autor, který naléhal, aby se rozlišovalo mezi léty 1937-1938 a ostatními, méně zkázonosnými obdobími masových represálií, navrhl, aby tyto dva roky dostaly pojmenování „masové čistky“.²² Západní historikové hojně užívají termíny jako „čistky“, „velký teror“ či volněji „stalinismus“. Neschopnost domluvit se na jednom pojmenování částečně odráží odlišnosti v nazírání na to, kdy kritické období začalo a kdy skončilo, kdo byl za ně odpovědný a které skupiny mají být považovány za jeho oběti.

Jako metonymum zachycuje každá z těchto variant hlavní znaky období, ale zároveň je každá nesprávným označením toho, co záměrně přehlíží či opomíjí. Pojem „čistky“ nebo „masové čistky“ se

²⁰ I. Halfin, *Intimate Enemies*, str. 145-50; Sheila Fitzpatrick, *Tear Off the Masks!: Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Princeton, N. J.: Princeton University press 2005.

²¹ По Бошевистски исправит' Допущенныя ошибки, *Kirovec*, 5. 2. 1938, str. 1.

²² D. R. Shearer, *Policing Stalin's Socialism*, str. 286.

týká „očišťování“ čili vylučování z komunistické strany, z institucí a státu jako celku. Termín nejpřesněji vystihuje, jak vedoucí straničtí činitelé nahlíželi na vlastní aktivity v té době. Jak „čistky“, tak „velká očista“ ale nepostačují jako přesné charakteristiky, neboť nerozlišují mezi nepřilíš zhoubnou organizační praxí ve dvacátých letech a její zkázonosnou variantou vykonávanou v pozdních třicátých letech. Stranické a státní instituce zachovávaly dlouholeté pravidlo spočívající v přezkoumávání svých členů a zaměstnanců a pravidelném vylučování společensky podezřelých skupin, kriminálních živlů a pasivních členů ze svých řad. V letech 1937 až 1939 se ale tato praxe naprosto zvrátila a zejména vyloučení ze strany obvykle předznamenávalo ztrátu zaměstnání a bydlení, zatčení, odsouzení k pobytu v táboře či trest smrti. „Čistka“ - jako organizační prostředek - tak získala mnohem zlověstnější obsah.

Pojem „ježovština“ zase tuto éru zužuje na Ježovovo funkční období, takže šéfovi NKVD připisuje téměř veškerou vinu a zodpovědnost. Ježov, který tuto funkci vykonával dva roky, aktivně šířil své přesvědčení, že Sovětský svaz je ohrožen rozsáhlým skrytým nepřátelským spiknutím. Byl v čele tohoto orgánu po celou vyostřenou dobu zatýkání a poprav a jeho sesazení vedlo k ukončení masových a národnostních operací a mimosoudních procesů. Přesto však nebyl jediný zodpovědný za popravy a věznění, neboť ty byly výsledkem vzájemné součinnosti jedinců na různých úrovních strany, NKVD, pracovišť a běžných občanů. (Ježov sám byl nakonec zatčen a popraven na základě obvinění ze špionáže pro cizí mocnosti.) Straničtí šéfové se navíc opírali o mimosoudní orgány již před tím, než byl Ježov jmenován do čela NKVD, a politická kultura strachu a udávání se udržovala ještě dlouho poté, co byl sesazen. Obviňování občanů ze spiknutí jako rozšířená praxe sovětského státu ostatně pokračovalo až do Stalinovy smrti v roce 1953.

Termín „velký teror“, jenž zůstává dodnes pravděpodobně nejpoužívanějším označením tohoto období na Západě, vymyslel historik Robert Conquest. Sugestivní a vhodný výraz nabízí dvojí význam - odkazuje na Stalinovu děsivou kampaň proti sovětskému lidu, stejně tak jako vystihuje vnímání této praxe samotnými lidmi. Pojmenování „velký teror“ však obratným kouzelnickým trikem zatemňuje základní historickou skutečnost: zatýkání ve skutečnosti začalo jako protiteroristické tažení,

reakce na atentát na Kirova a obavu z teroristů, zvědů a vnitřních nepřátel. Převrácení původního významu naléhavě vyvolává kritickou otázku: jak se všeobecně srozumitelná a státem podporovaná kampaň proti terorismu změní v „teror“? Jak se válka proti jasně definovaným „teroristům“ stane masovým terorem, postihujícím běžné občany za jejich všeobecného a činného přispění?

I když připouštíme, že žádné pojmenování nemůže zdařile postihnout všechny stránky období, tato kniha používá k popisu událostí v továrnách jednoduché slovo *teror*. Zdá se, že ve studii zaměřené na politickou kulturu, prožitky a chování, toto označení nejlépe vyjadřuje převažující atmosféru v továrnách. Druhá kapitola: „Teror: Stručný politický úvod“ stručně sleduje vývoj sledovaného tématu - od počátečních obav státu z teroristů až k rozmachu masového teroru. Tato kapitola, která zaměřuje pozornost na svébytný jazyk doby, vysvětluje, jak specifické obraty a politické pojmy ovlivňovaly chápání a chování lidí. Další kapitoly - „Soudruzi a spolupracovníci“, „Rodinná tajemství“ a „Láska, oddanost a zrada“ - činí centrem pozornosti nejpevnější a nezákladnější lidské vztahy. S využitím jednotlivých osobních příběhů zjišťují, jak teror ovlivňoval důvěrné vztahy mezi spolupracovníky, rodinnými příslušníky, přáteli a milenci. Každá kapitola studuje dramata udávání, vyšetřování, vylučování a zatýkání, jež se odehrávala v reakci na nařízení státu a masové agitace. Kapitoly všeobecně odhalují tragický proces, v němž se uvědomělí „pravověrní“ - zprvu dychtiví pomoci straně v jejím boji proti vnitřním nepřátelům - potýkají s rostoucími pochybnostmi, když jejich spolupracovníci, nadřízení, rodiče, sourozenci, přátelé a sousedé mizí ve vězení. Mnozí z těch, kteří nejprve udávali jiné, byli brzy sami zlikvidováni. Udavači se stávali oběťmi, když se zaměstnanci továren a členové strany snažili pečlivě odstraňovat nepřátele ze svého středu. Závěrečná kapitola „Poslední křeč“ pojednává o konci teroru a likvidaci nejhrošlivějších „udavačů“ za jejich roli při zatýkání ostatních. To, že byla tato skupina vyloučena ze stranických řad a že se tito jednotlivci ztratili někde v táborech, naznačovalo blížící se konec teroru a postupný návrat k relativně normálním poměrům. Stručný závěr „Příběh bez hrdinů“ se zamýšlí nad škálou různých příkladů chování během teroru, nad malými akty slušnosti, které se v té době též vyskytly, stejně jako nad hranicemi možného odporu.

Stenografické záznamy, které v této knize jsou, nám neříkají nic o tom, co si jednotlivci mysleli nebo cítili ve svých srdcích. Ukazují nám však, jak lidé jednali; a toto počínání, bez ohledu na to, co si mysleli či jak se cítili, mělo nedozírné následky. Hybnou silou teroru v továrnách nebyli jen příslušníci NKVD, kteří zatýkali; byli to též lidé, kteří sepisovali udání, psali pomlouvačné články do továrních novin či na nástěnky a obviňovali dílenské předáky, že zapříčiňují havárie. Byli to členové stranických výborů, kteří vedli vyšetřování a hlasovali pro vyloučení kolegů; členové oblastních výborů, kteří vyvíjeli tlak na stranické a dílenské výbory, aby důkladně procházely členské seznamy a vybíraly v nich nepřátele, inženýři, kteří označovali technické problémy za sabotáž, a mnozí další. Známé osoby i bezejmenní, ti všichni zatahovali hon na nepřátele na pracoviště a vytvářeli atmosféru, v níž nikdo nevěděl, kdo bude příští obětí.

Stranická, odborová, zaměstnanecká a další podniková shromáždění se stala ústředními, společně sdílenými jevišti, na nichž lidé označovali a obviňovali nepřátele ze svého středu. Tato shromáždění byla veřejnými představeními. Aktéři, dobře si vědomi, jak je vidí a posuzují jiní, zároveň s dotazováním, napadáním a vyšetřováním ostatních veřejně prokazovali vlastní oddanost. Drželi se všeobecně známých scénářů a používali svébytný jazyk; obojí určovalo jak formu, tak obsah jednotlivých shromáždění. Lidé znali hranice mezi veřejným vystoupením a mlčením. Například věděli, že nemohou otevřeně zpochybňovat postupy NKVD, aniž by riskovali vážné následky. Také si nemohli dovolit nepřipojit se k osočování jiných, i když tím byli znechuceni. Často se vyjadřovali agresivně, aby tím zakryli vlastní tajnosti či vágní politické názory a protože si byli vědomi, že mlčení může být považováno za tichou podporu „nepřítele“. Každé následné shromáždění představilo nový soubor kárných poučení, v nichž skupina poučila své členy o nově vytvořených mantinelech projevu a chování. Tato veřejná představení byla ale též spojena s konkrétními riziky a výsledky. Jak řečníci, tak posluchači si byli vědomi, že jsou součástí nefalšované a smrtelně vážné hry. Obvyklé scénáře navíc nemusely nutně přinášet očekávané výsledky. Obvinění tvrdě bojovali, aby se obhájili, hlasování bylo často nejednotné a počínání jednotlivců mohlo být a bylo nevyzpytatelné

a nepředvídatelné. Lidé se rychle učili a přejímali taktiky, které potřebovali, aby přežili.

Teror v továrnách byl souhrnem tisícovek lidských činů ve stále se vyvíjející součinnosti s ústřední stranickou politikou. Teror vystavil mezilidské vztahy mohutnému tlaku, tím že převracel důvěrná pouta a vnášel do nich hlubokou nedůvěru. Nutil lidi, aby činili bolestná rozhodnutí, lhali, skrývali tajnosti, zrazovali přátele i členy rodiny. Do tohoto procesu se plně a aktivně zapojili řadoví členové strany, dělníci, manažeři, inženýři a další. Jejich osobní zkušenost s terorem je tématem této knihy.

KAPITOLA DRUHÁ

TEROR: STRUČNÝ POLITICKÝ ÚVOD

Brzy ráno 1. května 1937 se v Moskvě začaly tvořit zástupy na veškerou prvomájovou přehlídku. Desetitisíce lidí proudily ulicemi a hledející pochodující skupiny ze svých továren, škol, vládních institucí a kulturních organizací. Bachmutskij, horlivý stranický organizátor z Dynamy, nejvýznačnějšího moskevského závodu na výrobu elektrických strojů, měl na starosti skupinu lidí z podniku. Očima soustředěně prohledával mohutnější dav a kontroloval, kdo je přítomen; a což bylo důležité, kdo stále ještě chybí. Během přehlídky na oslavu výročí revoluce v listopadu předcházejícího roku přišel později než dělníci a ke všim ostudovaní mnozí zaměstnanci Dynamy vůbec nedostavili. Tentokrát si Bachmutskij musí všimnout, kdo zůstal doma.¹ Po celé délce dlouhého, hadovitého se vinoucího zástupu bylo možné vidět dělníky z oceláren Serp i mo-

¹ Centrální archiv občestvenno-političeskoj istoriji Moskvy (CAOPIM), f. 432, l. 1, s. 108.